

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת יתרו, תשס"ו
מספר 640

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ה"קדושה" בתפילה ומקורותיה - להפטר השבוע

אחת התפילות החשובות ביותר בסידור התפילה שלנו, היא ה"קדושה"¹. תפילה קצרה אך מרכזית זו, נאמרת לפחות ארבע פעמים בכל יום: פעמיים בעמידה של שחרית ומנחה, לפני ברכת "אתה קדוש" של חזרת הש"ץ - 'קדושה דעמידה'; פעם אחת בברכת 'יוצר אור' שלפני 'קריאת שמע' - 'קדושה דישיבה'²; ופעם נוספת בתפילת "ובא לציון גואל" שבסוף תפילת שחרית - 'קדושה דסידרא'³. בימי חג ומועד, כאשר אנו מוסיפים עוד תפילת עמידה ('מוסף'), ה'קדושה' נאמרת חמש פעמים, ובשבתות ויום כיפור - שש פעמים.⁴ להלן ברצוני לעיין במקורותיה ובמשמעותה של תפילה חשובה זו, שזכתה ליוקרה רבה ולהילה מיוחדת במסורת הדורות.

עיקרה של ה"קדושה" מורכב משני משפטים בלבד: "קדוש קדוש קדוש, ה' צבאות, מלא כל הארץ כבודו" ו"ברוך כבוד ה' ממקומו". שני משפטים אלה הם גרעינה של ה"קדושה", ומקורם בשירת ההלל של המלאכים, שהנביאים ישעיהו ויחזקאל ראו ושמעו בחזוניהם (יש' ו:ג; יח' ג:יב). כל שאר המילים ב'קדושה' הם רק בבחינת עטיפה חיצונית; אנו עושים את לב לבה של תפילה יקרה זו במעטפת רגשית של התרוממות רוח וכוונה עמוקה, כראוי לה.⁵

¹ לתולדות תפילת ה'קדושה' ולנוסחה, ראה י"מ אלבוגן, **התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית**, תשל"ב, עמ' 47-54. עיוני זה מבוסס במידה רבה על המחקר הנ"ל. פירושי רש"י ושאר מפרשי ימי הביניים צוטטו ממהדורת **מקראות גדולות הכתר**, ישעיהו, תשנ"ו; יחזקאל, תש"ס.

² קדושה זו נאמרת כנגד אלה הטוענים שהמאורות הם אוטונומיים ומאירים מכוח עצמם, ואין הם נתונים לממשלתו של הבורא או פועלים במצוותו.

³ בחול תיקנו קדושה זו הנאמרת בסוף התפילה, כדי שהמאחרים לביה"כ לא יפסידו אמירת קדושה בציבור.
⁴ בשבתות נאמרת 'קדושה דסידרא' פעם נוספת כמוצאי שבת, כדי להשהות את החזרתם של הרשעים לגיהנום. ביום כיפור מתווספת 'קדושה דעמידה' שישית, בתפילת נעילה.

⁵ ההוספות העיקריות לתפילה זו: הפסוק "יְמַלֵּךְ ה' לְעוֹלָם אֱלֹהֵינוּ צִיּוֹן לְדָר וָדָר הַלְלוּ יְיָ" (תה' קמו:י), החותם את הקדושה של שחרית, והפסוק "שְׁמַע יִשְׂרָאֵל ה' אֶחָד" (דב' ו:ד), המתווסף לתפילת מוסף. שאר הוספות הן מילות הקדמה, שבהן אנו מביעים את כוונתנו באמירת תפילה זו, היינו לקדש את שמו של הקב"ה בעולם של מטה, כדוגמת המלאכים המקדשים את שמו בעולם של מעלה ("נעריצך ונקדישך כסוד שיח שרפי קדש" – הנוסח המקורי; "נקדש את שמך בעולם כשם שמקדישים אותו בשמי מרום" – נוסח מאוחר יותר). בתפילת מוסף של יום כיפור נאמרת לפני ה"קדושה" תפילת מבוא ארוכה יותר מאשר בכל יום אחר, הלא היא תפילת "נתנה תוקף", וזאת כדי לקשר את קדושת היום למעמד של אמירת ה'קדושה'. ב'קדושה דסידרא' אנו אומרים את פסוקי הגרעין של הקדושה (יש' ו:ג; יח' ג:יב) עם תרגומו-פירושו של יונתן בן עוזיאל. לדיון מפורט בחילופי הנוסח של הקדושה, ראה אלבוגן, שם, עמ' 49 ואילך. אלבוגן מציין כי על הגרעין העתיק של הקדושה, היינו הפסוקים מישיעיהו ומיחזקאל, שמרה המסורה מפני תנודות. אולם במבואות ובטקסטים המקשרים ביניהם נוצרו נוסחים רבים במשך הדורות.

המקור למשפט הראשון הוא החזון שראה ישעיהו הנביא ביום הקדשתו, והמשמש כהפטרה של פרשתנו.⁶ ה' מתגלה לנביא הנמצא במקדש כשהוא "ישב על כסא רם ונשא, ושוליו מלאים את ההיכל" (ו:א),⁷ מוקף בשרפים (ב),⁸ המהללים את קדושת בוראם באופן הבא: "יְקַרְא יְהוָה אֱלֹהֵינוּ וְאָמַר: קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ קְדוֹשׁ ה' צְבָאוֹת מְלֹא כֹל הָאָרֶץ כְּבוֹדוֹ" (ג).

לפי מסורת חז"ל, השרפים שרו את מילות הקדושה פה אחד.⁹ אולם לפי פשוטו של מקרא, השרפים היו מהללים את הקב"ה בשירת מקהלה; כת אחת שרה את ההלל, וכת אחרת עונה לה וחוזרת עליו.¹⁰ מהי משמעותה של שירה זו? המלאכים בשירתם מביעים שתי אמתות תאולוגיות: האחת - שה' הוא ההתגלמות המוחלטת של הקדושה, ומכאן שהוא גם מקור כל הקדושה בעולם. החזרה המשולשת על התואר "קדוש" אומנם נדרשה במסורת בדרכים שונות,¹¹ אך לפי פשוטו של מקרא היא באה להדגיש כי קדושתו של ה' היא מוחלטת, נצחית ואינסופית.¹² לא נוכל להידרש כאן לבירור מלא של המושג קדושה במקרא. כאשר מדובר בא-ל עצמו, מביע המושג קדושה את נשגבותו ונוראותו, את היותו נבדל מכל עצם גשמי, רחוק מבני אדם ושולט עליהם בדרכים שאינן מובנות.¹³ לפיכך לקדושת ה' שתי פנים: פן ההבדלה מזה ופן השגב והמורא מזה. ולא רק ה' הוא קדוש, הקדושה חלה על כל מה שהובדל ויוחד לו ולעבודתו, כולל בית המקדש, ירושלים ועם ישראל.¹⁴

האמיתה התאולוגית השנייה היא שכבודו של ה' ממלא את כל העולם.¹⁵ בדרך כלל הצירוף "כבוד ה'" במקרא מבטא את היקר והגדולה של הקב"ה, המתגלים בעולם באמצעות הטבע שהוא ברא,¹⁶ באמצעות מעשי הנסים שחולל ודרך פעולתו המתמשכת בהיסטוריה.¹⁷ ואכן, בני האדם מצווים להכיר בכבוד ה', ולבטא הכרה זו בדרכים שונות, כגון הקרבת קרבנות, תפילה, הלל, הודיה

⁶ נראה כי שני נושאים קושרים את חזון ישעיהו לפרשת יתרו: האחד הוא עניין התגלות השכינה - כשם שהקב"ה מתגלה על הר סיני לעם ישראל, בתוך אש ועשן, ומקדשם להיות לו לעם סגולה (שמ' יט-כ), כך ה' מתגלה לישעיהו הנביא בעשן ומקדשו לו לנביא; השני הוא מושג הקדושה: בפרשתנו עם ישראל מקבל על עצמו להיות "ממלכת כהנים וגוי קדוש" (יט:ו), ואילו חזון ישעיהו מבליט את הניגוד בין קדושתו האבסולוטית והנצחית של הקב"ה, אשר העם, שבגד בייעודו ושקוע במ"ט שערי טומאה (יש' ו:ה), אינו ראוי לה (ראה י' יעקובסון, **חזון המקרא** א', תשכ"ב, עמ' 184-186).

⁷ הכוונה כנראה לשולי גלימתה של הדמות שהנביא ראה בחזון, ויש אומרים שהכוונה לשולי הכסא שעליו, כביכול, ישב הקב"ה. מכל מקום נראה שדמות ה' בחזונו של הנביא אינה יושבת בהיכל עצמו, אלא בשמים (ראה כבר רש"י על אחר, המפרש כך על-פי תרגום יונתן; וראה עוד דיונו המאלף של יאיר הופמן על "המראה בהיכל", **בעולם התנ"ך**, עמ' 46).

⁸ לפי הפירוש המקובל, השרפים היו מלאכי אש השרפים את כל הקרב אליהם (רד"ק ואחרים). יש אומרים כי מדובר במלאכים בדמות נחשים מעופפים, המכונים 'שרפים' (ראה במ' כא:ו-ט) (ר' אליעזר מבלגנצי ואחרים). רש"י (בעקבות חז"ל והתרגום) מפרש את "וקרא זה אל זה ואמר", כדלהלן: "השרפים נוטלין רשות זה מזה, שלא יקדים האחד ויתחיל, ויתחייב שרפה, אלא אם כן פתחו כולם כאחד". ורש"י מביא כאסמכתא את נוסח המבוא לקדושה בברכת "יוצר אור": "וְכֹלֵם מִקְבְּלִים עֲלֵיהֶם עוֹל מַלְכוּת שָׁמַיִם זֶה מִזֶּה, וְנוֹתְנִים רְשׁוֹת זֶה לְזֶה, לְהַקְדִּישׁ לְיוֹצֵרֵם בְּנַחַת רוּחַ, בְּשִׁפְה בְּרוּרָה וּבְנִעִימָה, קְדוֹשָׁה כֻּלָּם כְּאֶחָד עוֹנִים וְאוֹמְרִים בִּירָאָה: 'קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ, קְדוֹשׁ' וכו'.

⁹ ראה פירושו של עמוס חכם לישעיהו, **דעת מקרא**, עמ' סז.
¹⁰ תרגום יונתן, בעקבות חז"ל, מייחס לכל אזכור של "קדוש" משמעות מיוחדת: "קדיש בשמי מרומא בית שכינתיה" (=קדוש בשמי מרום, בית שכינתו), "קדיש על ארעא עובד גבורתיה" (=קדוש על הארץ, מעשה גבורתו) ו"קדיש לעלם ולעלמי עלמיא" (=קדוש לעולם ולעולמי עולמים). ומעין זה מפרש רד"ק: "וזכר שלש פעמים קדוש כנגד שלשה עולמות: עולם העליון, והוא עולם המלאכים והנשמות; ועולם התיכון, והוא עולם הגלגלים והכוכבים; ועולם השפל, הוא זה העולם".

¹¹ עמד על כך ר' יוסף כספי: "קדוש קדוש קדוש – שלשה אלה תארים לשם יתברך". ור' אליעזר מבלגנצי מפרש: "קדוש קדוש – כמו "בדרך בדרך" (דב' ב:כו), "מעלה מעלה", "מטה מטה" (שם כח:מג) וכיוצא בהן, שאינו אלא חוזק הדיבור, לומר דוקא כך ולא עניין אחר, אף כאן: אך קדוש הוא".

¹² הגדרה מעין זו מביא רד"ק בשם הכוזרי: "וקדוש הוא כינוי, שהוא נקדש ומרומם מִשְׁתָּאוֹת לוֹ (=משתתאים לו) מדה מהמדות, ואם יקרא בהם הוא דרך ההעברה (=הדימוי והמשל)".

¹³ ראה י"ש ליכט, "קדש, קדוש, קדושה", **אנציקלופדיה מקראית** ז, תשל"ו, עמ' 44.

¹⁴ מוטיב זה מופיע גם בתה' עב:יט.

¹⁵ השווה למשל: "הַשָּׁמַיִם מְסַפְּרִים כְּבוֹד אֱלֹהֵי וּמַעֲשֵׂה יְדָיו מְגִיד הַרְקִיעַ" (תה' יט:ב).

¹⁶ השווה למשל: תה' צו:ג; צז:ו.

וכדומה.¹⁸ ואולם בכמה מן הכתובים אין "כבוד ה'" אלא כינוי מעודן ועקיף לה' עצמו,¹⁹ ואפשר שכך הוא גם בביטוי "מלא כל הארץ כבודו": ה' בכבודו ובעצמו ממלא את כל הארץ, היינו הוא נמצא בכל מקום, והוא הוא החיות והכוח המניע כל מה שאנו מסוגלים לתפוס בחושנו ובשכלנו.²⁰ מקור המשפט העיקרי השני של ה'קדושה', הוא בחזון המרכבה שראה יחזקאל הנביא, ביום הקדשתו. בתיאור סיום החזון, לאחר הסתלקות המרכבה, אומר הנביא (ג:יב): "וַתִּשָּׂאֲנִי רוּחַ וַאֲשָׁמַע אֲחֵרֵי קוֹל רֵעַשׁ גָּדוֹל: בְּרוּךְ כְּבוֹד ה' מִמְּקוֹמוֹ".

לא פורש מי הדובר כאן, אך מסתבר כדעת חז"ל שהברכה הושמעה על-ידי מלאך (או מלאכים).²¹ "כבוד ה'" בפי יחזקאל, הוא ללא ספק כינוי עקיף ומעודן לה' עצמו,²² ולפיכך עלינו להבין כאילו כתוב כאן: ברוך ה' ממקומו. הקושי בהבנת ברכה זו נעוץ בכוונת הביטוי "ממקומו", והדעות חלוקות. חז"ל פירשו: בכל מקום שהוא נמצא בו, שהרי הוא נסתר ומקומו אינו ידוע.²³ אחרים מפרשים: לאחר חורבן הבית והסתלקות השכינה ממנו, השכינה שורה בכל מקום שהיא מתגלה, ואפילו בגולה, על נהר כבר.²⁴ ור' אליעזר מבלגנצי מפרש: ממקומו – ממקום שחנה שם כבוד ה', והוא תואר פועל המוסב על "ואשמע אחרי".²⁵

ראינו כי בחזונו של ישעיהו היו המלאכים (השרפים) עומדים סביב הקב"ה, ושרים לכבודו במקלה: "קדוש קדוש קדוש ה' צבאות, מלא הארץ כבודו", וגם יחזקאל ראה בחזונו את המלאכים (חיות הקודש) עומדים ושרים: "ברוך כבוד ה' ממקומו". חז"ל הצמידו את שני החזונות האלה זה לזה באמצעות מילים מקשרות ("ולעומתם ברוך יאמרו"), ועיצבו מהם "עלילה דרמטית של שיר חליפין של מקהלות המלאכים".²⁶ בדרך זו הם יצרו את התפילה היקרה והחשובה הזו, ה'קדושה', שאנו אומרים אותה חזור ואמור.²⁷ וככול שאנו מרבים לאמרה, היא מתחבבת עלינו יותר ויותר, ומהווה את שיא ההתלהבות והתרוממות הנפש בתפילתנו. וכל כך נתחבבה תפילת ה"קדושה" על העם, עד כי אמרו בעלי הסוד במדרש שאין המלאכים אומרים "קדוש" בשמים עד שישראל אומרים 'קדושה' על הארץ. ובלשון המדרש:

18 ראה י' היימן, "כבוד ה'", **אנציקלופדיה מקראית** ד, תשכ"ג, עמ' 4-6.
19 בכמה מקראות מתוארת התגלות ה' בתוך הענן, כאשר הכתוב מתייחס אל ה' בביטוי "כבוד ה'", כגון "ויפנו אל המדבר, והנה כבוד ה' נראה בענן" (שמ' טז:י); או: "וישכן כבוד ה' על הר סיני, ויכסהו הענן ששת ימים" (שם כד:טז; מלא' ח:יא). לעתים ה' מתגלה בתוך אש: "ומראה כבוד ה' כאשר אכלת בראש ההר לעיני בני ישראל" (שמ' כד:יז).

20 אין כוונתי בפירושי זה לפנתאיזם, שהיא שיטה פילוסופית הקרובה לאתאיזם, והשוללת מן האל את "אישיותו" ועצמאותו. להבדל בין שיטת הפנתאיזם ואמונת היהדות, ראה י' אפשטיין, **אמונת היהדות לאור בעיות ימינו**, תשכ"א, 69-84; וכן מאמרו המאלף של י' בן שלמה, "בעיית הפנתאיזם במיסטיקה תיאוסטית", בתוך: **התגלות אמונה תבונה**, בעריכת מ' חלמיש ומ' שוורץ, תשל"ו, עמ' 71-86 (למקורות אלה הופנית על-ידי רעייתי, אהובה).

21 כיוצא בזה מפרש ר' ישעיה מטראני: "והיו מקלסין החיות ואומרים: ברוך שם כבוד ה' ממקומו".
22 הנביא משתמש בביטוי זה בנבואותיו לא פחות מ-15 פעמים; לראשונה הוא משתמש בו בחזון ההקדשה, במקום שהמעמד מגיע לשיאו (א:כח): "כְּמִרְאֵה הַקִּשְׁת׃ אֲשֶׁר יִהְיֶה בְּעֵינֵי בָּיִם הַגָּשֶׁם בֵּן מִרְאֵה הַנֶּגֶה סָבִיב הוּא מִרְאֵה דְמוֹת כְּבוֹד ה'" (ראה דיון אצל ג' ברין, יחזקאל, **עולם המקרא**, עמ' 25, פירוש לפסוק יח).
23 ראה חגיגה יג ע"ב: "ברוך כבוד ה' ממקומו – מכלל דמקומו ליכא דידע ליה (=מכאן שאת מקומו אין איש יודע). ומעין זה מפרש ר' יוסף קרא על-אתר.

24 ראה מ' בובר, **דרכו של מקרא**, תשכ"ד, עמ' 335-336.
25 לדעתו יש לראות בברכה זו ברכת פְּדֵה מן השכינה, בעת הסתלקותה. כיוצא בזה מפרש ר' מנחם בן שמעון על-אתר, אך מסתייג ואומר כי אין לתאר שה' צמצם עצמו למקום אחד על יד נהר כבר, שהרי "ידענו כי הבורא הוא בכל העולם, אין לו מקום, כי הוא בעצמו מקומו, כמו שאמרו רבותינו ז"ל: הוא מקומו של עולם, ואין עולמו מקומו; רק אמר יחזקאל כן על דרך משל".

26 ראה י"מ אלבוגן, שם, עמ' 48-49.

27 אין לדעת מתי נתחברה תפילה זו, והיכן שולכה בתפילה לראשונה. המקור העתיק ביותר שבו נזכרת ה'קדושה' הוא תוספתא, ברכות פרק א הלכה ט, וכבר קדושה זו הכילה את הפסוק מישעיהו ואת הפסוק מיחזקאל גם יחד (ראה י' היימן, **התפילה בתקופת התנאים והאמוראים**, עמ' 23-24; אלבוגן, שם, עמ' 48). נוטה אני להסכים עם אלבוגן, כי קדושה זו שולכה לראשונה בתפילת עמידה. הקדושה הנזכרת בברכות כא ע"ב, אגב מחלוקת בין רב הונא ובין רבי יהושע בן לוי, אם היא נאמרת רק בציבור, במניין, או גם ביחיד, היא ללא ספק 'קדושה' דעמידה'.

ומ"ר – אל תקרי ומר אלא ואמר. ומהו ואמר? אלו שרפי להבה ומלאכי צבאות וחיילי מעונה, שאינם יכולין לומר 'קדוש' מלמעלה עד שפותחין ישראל תחלה פיהם בקדושה מלמטה, ואומרים 'קדושה משולשת', ואח"כ מקדישין מלאכי השרת, שנאמר: 'ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני א-להים' (איוב לח:ז), 'כוכבי בקר' - אלו ישראל שנמשלו לכוכבים... ומנין שאין ואמר אלא למלאכי השרת? שנאמר: 'וקרא זה אל זה ואמר' וגו' (יש' ו:ג).²⁸

פרופ' יעקב קליין
המחלקה ללשון העברית
והמחלקה לתנ"ך

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

²⁸ י"ד אייזענשטיין, **אוצר המדרשים**, תרע"ה, עמ' 429-430; ש"א ורטהימר, **בתי מדרשות**, תש"י-תשי"ג, ח"ב, אותיות דר"ע, ד"ה ומ"ר.